

XVI' GARREN GIZALDIAN

Literatura aldetik ere merezi du gain-begitu bat amaseigarren gizaldiak, euskal literatura aldetik diot. Gizaldi ontara irixtean, inguruko izkuntzak –frantsesa ta gaztelania", batez ere, loratze ederrean zeuden. Ba-ditugu euskal zelaian ere bai, Etxepare ta Leizarraga, gure literaturari len-oiñarriak guztiz sendo jarri zizkiotenak.

Erdi-Aroa, frutu bikaiñak eman ondoren, itzaliz zijoan, eta beste aro argitsu bat zetorren. Aro berri onek askotariko gertakariak zituen oiñarri: orduantxe eratu zan geienbat giza-sail burgesa; ordukoak dira irarkola (inprenta) ta itxas-orratza; Bizantio'tik botatako jakintsu askok Italia'ra jo zuten; Petrarka'k gara artan asi zituen giz-ikasketak, humanismuaren azpi-arriak egokituz. Eta emendik sortu zan, noski, XVI'garren mende asieran Europa osora zabaldu zan Pizkunde eragiña, arte-bolada.

Mugimendu au literatura-zelaikoa zan batez ere. Baiña arte-lan guztietara zabaldu zitzaigun laster Elburu oni loturik zebillen besteak beste: Aintziñako griego ta erromarren jakintza ta literatura oiñarritzat arturik, gizonari ta munduari leen baiño inportantzi geiago ezarri. Gizonak, aurreko mendeetan Jainkoa zuen ardatz eta jokabide; orain ordea gizona bera du, arro ta burgoi, ardatz eta elburu: eztu gaiñetik lokarrik nai, berak dagi bere elburua izadiaren katepean. Gaur bezelako zerbaite gertatzen zan orduan ere.

Aro berri aren eragiñari esker, berebiziko aldaketak gertatu ziran jakintzan, politikan, erlijioan eta arte-gaietan. Literaturan, aurreko bi-deak zaiets utzirik, Grezia'ko eta Erroma'ko klasikuak artu ziran eredu. Ikaragarria noski Petrarka'k sartu zuen berriztea, onenak bait ditugu literaturako irudi txairuak, poesi-kerak bereziak, izadiari buruzko alderdiak kolore ederrez jaztea, maite-olerkiak eta giza-barnera jektitzea.

Izkuntzari dagokionez, aurrena latin klasikua erabili zuen Pizkundeak, txukun eta dotore apaindua; baiña laster, berezkoari berea zor zaiola-ta, latiña albora utzirik, bakoitza bere izkerari indar ematen aritu zan. Ondorioz, bultzada orri eskerrak, gorakada izugarria egin zuten erri-izkuntzak eta arte-gaiak.

Diogun Pizkundera etzan nazio guztietan garai berdiñez gertatu. Gure inguruko bi izkuntzak baiño ez aipatzeko, Frantzia'n 1515'garren urtean asi berri zan Pizkundera; gaztelar literatura, ordea, obeki zegoen Pizkundera asi zenerako: zerbaite aurreragokoak dira Hita'ko Artzipretea, Aiala gazteiztarra, Jorje Manrike ta abar.

1450'an agertu zan irarkolari zor diogu batez ere europar literaturaren zabaltzea. Euskalerrian ere ba-genduan XVI'garren menderako irarkola: Iruña'n ba-zan beintzat 1492'garren urterako. Trento'ko Eliz-Batzarrak idazteko ta irakurtzeko zaletasuna sortu zuen bazterretan: 1545'an asi zan Batzar au, eta Etxepare'ren liburua ere 1545'an argitatu zan.

Aipaturiko gertakuntza auen artekoa izan zan Protestanteen Berriztatzea ere, 1521'an, eta etzan txikia izan Euskalerrian bertan aien eragiña, Baxenabarra'n eta Zuberoa'n bereziki. Mugimendu berri onen seaska, Frantzia aldean alegia, bi euskal lurraldeok izan ziran. Naparru erreñua, 16-garren gizaldian, Benabarre ta Zuberoa'ko bazterretaraiño zabaltzen zan; baiña garai artan Espaiña'n errege zan Fernando katolikua Naparrua indarrez artu zuenean, bi lur-zati aiek beren mende gelditu ziran oraindik, au da, Juana Albret erregeñaren mende. Guztiz minduta gelditu zan erregeña au Naparruako aginpidea kendu ziote-nean, eta, bere katolikutasunari uko egin egiñaz, protestanteen alderidira igaro zan; ondoren, mende zeuzkan lur-aztar guzti aietan kalbinisten irakatsia zabaltzen alegiñak egin zituen, lenengo Biarne'n eta Baxenapan-ua'n eta gero Zuberoa'n. Ainbat naste ta iskanbil izan zuten. 1572'an il zan Juana, berrogeta lau urtekin.

Arrezkero bi Euskalerrri dauzkagu, mugaz onunzkoa ta mugaz andikoa. Literaturaz aiek, ots, prantses euskaldunak, eredu bete-aberatsagoak izan zituztenik ezin dezakegu uka, batez ere XVI eta XVII'garren mende barruan. Beti ere, guk eta aiek berezitasun berezi bat izan

dugu; au da, bat izanik ere, naikoa aldenduak bizi izan gera, azken urteotara arte.

Mugaz andik euskal literaturan, amaseigarren gizaldian diot, eredi bi ditu, oso goi ta gailen daudenak: Etxepare ta Leizarraga. Etxepare'k batez ere, inguruko literaturan loratze bikaiña ikusiz, alegiñak dagizki bere izkuntza ere zernaitarako gai egin nairik. Eta poema sail eder at biribildu ta argitara emanik mundu zabalera bialtzen dun esanez:

Heuskera,
ialgi adi kanpora!

Heuskara,
habil mundu guzira!

1.- BEÑAT ETXEPARE

Onengan dauzkagu euskal literatura idatziaeren astapenak. Nai izan ezkerro, aipatu ditzakegu emen aspaldi bateko bertsolariak, urte ta gizaldien laiño artean ezkututzen zaizkigunak, baita Erdi-Aroko aozko poesi aberatsa ere. Oietaz kanpo, ala ere, Etxepare dugu gure lendabiziko euskal idazle trebea. Pizkunde garai artan beste izkuntzetako literaturak, arnasa aundiko ta loratsu, gorantza dijoaztela ikusten du, eta euskera ere olaxe egin nairik, gorantz igo daiten, poema liburu bat osatze buruak eman dio. Besteak liburuak zabal dabilta: zergatik ez berea? Irarkola egunetan gaude, mende erdi bezela asmatua: irarkolara eramango du bere poema liburu. Eta olan euskera, bere izkuntza ere, Europa ko izkuntzen Berbizkundera sartuko da, aiekin dantzatu dadin. Eta Etxepare'k, asi eta ekin, biribilki, ziklo osoa betetzen du, Orixe'k dioskunez, euskal literaturan.

a) Bere bizitza zeaztasunak

Berri gutxi dakigu, zoritxarrez, aren bizitzeari buruz. Eta dakiguna ere bere poesi-liburutik atera genezakena da bakar-bakarrik. Latiñez ezarri zion izena bere liburuari: "Linguae Vasconum primitiae" (1545), au da, "Euskal leen-zituak". Onen azalean irakurri dezakegu-nez, 1545'an Eiheralarre'ko eretore zan, San Migel elizan; eta bertako poesi batetik atera dezakegu nun-edo-nun giltzapean egon zala; Paube'n egon zan ziurrik asko. Deus ez dakigu besterik, seguru beintzat; ez nun ta noiz jaio zan, ez noiz eta nun il zan, ez nortzuk izan ziran gurasoak, ez eta nun osatu zituen bere eliz-ikaskizunak.

Etxepare zintzoa zan gizaseme bezela, eta benetako anima-zaia izan zanik ere ezin dezakegu dudatan jarri: orrelakoa agertzen zaigu bere olerki-lanetan. Iñoizka esan danez, berrogei ta bat urte zitualla egin zan apaiz, aurretik mundutar amets askok ustel irten ziolako. Ba liteke. Olako zerbaite ere agertzen zaigu bere olerkietan.

XVI'garren mendearen lenengoetan ba-zan zaratarik Naparrua, Bearne ta inguruetan, 1512'an, Espaiña'ko erregea Napar erreñuarekin jabetu zanetik batez ere; mugaz andik eta emendiko gorabera ta burruka latz askoren ondoren, Karlos V erregeak bere kasa bezela, Foix'ko etxearen esku utzi zituen Benaparroa ta inguruak. Garai artan ezarriak dira gaur ere zutik dauden Auñamendi edo Pirineu-mugak.

Urte latzak noski bertakoentzat, izango zan barne-garratzasunik. Baita eliz-gizonen artean ere. Etxepare garai artan Donibane-Garazi'ko bikario zan, eta Eiheralarre'ko eretore. Nork eta zergatik ziur ez dakigun arren, Paube'ra eraman zuten loturik, eta an euki zuten giltzapetua. Berak ala ere etzuen errudun ikusten bere burua; onela dio: "Erregeri dakidala nik eztizit faltatu".

Kezka bat zuen espetxean zegoelarik: izterbegiara, edo-ta iñoren oker-utsak nai-gaiztoz biltzen ari diranen kontrakoa. Gizonki azaltzen du, etsaien mende jausitakoan, zer gertatu oi dan ere. Giltzapean aurkitzen zala bere Espetxe-kantua, ederkig egiña. Seigarren aapaldian onela negartzen zaigu:

Ni, gaixoa, etsaiari nihaur jin niz eskura,
ene untsa eginak ere orai oro gaitz dira.
Haren menian ezpanengo, nik nukeien zuzena;
mirakulu banegi ere, orai ene ogena.

Ogetalau aapaldi edo estrofa ditu kantu giar onek: 18 lauho, 3 seiko, bosteko bat eta biko bat; au da: 102 bertso 15 silabako, 8/7.

b) Idaz-lana

Poesi-xorta bat degu Etxepare-ren lana, euskeraz idatzi ta irarkolan lenengoz emana. Idazpuru sotilla, "Euskal leen-zituak", –Linguae Vasconum Primitiae–. Latíñez noski, naiz-ta euskeraz emana izan barne-muiña oso-osorik. Etxepare'k, gaiñera, ba-zekian ondo ere bere liburua zala, bere olerki argitara emanak zirala, euskal literatura idatziaren lenbiziko aleak.

Bi eratako koplak antolatuta zizkigun: ainbat erlijioari buruzkoak eta beste ainbat kantatu ta atsegin artuz denbora pasatekoak. Au da, Etxepare'k batetik euskera jaso ta gailendu nai du ta bestetik, au erabilliz, Jainkoa otoiztu. Amabost edo amasei poesia ego koplak dauzka guztiz; eta azkenengo irurak, ots, espetxe-kantua ta euskerari omenezko biak kendu ezker, gaiñerako guztiak bi maitasun oso ez-berdin, Jainkozkoa ta gizatiarra, kantatzen dizkigu. Erljiozko poesiak 595 bertso dituzte, maitezkoak 408; giltzape egon zanekoak 102 bertso, Kontrapasak eta Sautrelak 59 bertso. Guztira: 1.159 bertso. Geienak 15 silabadun laukotan egin zituen, zortzigarren silaban ebakia edo geldiduna dutela.

Lenengoetan Jainkoa du kantagai, edo obeki, kristau dotriña azaltzen digu, egun aietan oitura zanez, aapaldi borobilletan. Jainkoak egiña da gizona, ez izadiak, eta Aren zerbitzuan jardun bearra du, batez ere. Ark ez du morroi nagirik gura. Ona berak ederki:

Ezein iaunek ezta nahi mutil gaixtoa eduki,
ez pagatu soldatarik zerbitzatu gabarik.

Jangoikoa ari duzu hala hala gureki:
gloriarik ez emanen hongí egin gabarik.

Eta kristauak, mutil gaixto bilakatu ez dadin, egunero zer egin bear duen darakusgu: goizean, arratsean, naiz elizan naiz illerrian, nolako otoiñez jokatu bear duen Jainkoarekin, Andre Mariarekin eta Santuekin, fedezko egia eta Jainkoaren lege-aginduak ere gogotan jarriaz.

Erljiozko neurtitizotan, askok uste duenez, **Iudizio jenerala** dugu bikaiñenik. Izan ere, bizi-bizi pintatzen digu azken-epaia. Bi tokitan daude giza-semeak, zeruan edo inperuan, saridun edo sarigabe. Igesbiderik ez tun epai latz ostean, zer zori dagokio munduari? Etxepare'k ederto margozten du au ere. Eta amaian otoiñz gartsu bat zuzentzen dio Andre Mariari, 15 aapalditan. Labur: poema errotsua. Bertsoaren batzuk ba-dute **Dies irae ta Stabat Mater**'en antza. Baiña, seguru aski, Etxepare etzan ibilliko iñoren pentsamentu ta sentipen billa bere lanak osatzeko.

Amar dira giza-maitasunari eskeiñiak: **Amorosen gaztigua, Emazten fabore, Ezkonduien koplak, Amoros sekretuki dena, Amoroson pertitzia, Amoros jelosia, Potaren galdatzia, Amorez errekeritzia, Amoroson disputa ta Amore gogorraren despita.**

Abesten duena ezta noski aragira garamazkin lera, griña, irritsa; ezta ondorioz letorkigun samin erreza ere. Bein edo bein, bear bada, bere gaztaroko irakinaldiak arrotzen ditu. Emazteen atde agertzen zaizu beti, gizonaren maite-su kaskarra zigor-biraz zaparrasturik. Ezta nai iñork aiengatik gaizki esan dezan. Txasta itzazue berse auk:

Andren gaitz-erraike orok behar luke pentsatu
bera eta bertze oro nontik ginaden sortu.

Ama emazte luien ala ez, nahi nuke galdatu;
amagatik andre oro behar luke goratu.

Irudimen sutsuz eioa dugu **Ezkonduen koplak** deritzana. Moral-esiak urratu naiez dabilzanen kontrakoa. **Amoros sekretuki dena**, ordea, gaztez biotza artegarazi zion maite-sua dabilkio, antza danez, aize-motots-bizi. Era ontakoak dira besteak ere, giza-maitakeria ertz guztietatik begiratuta biziki kontatzen dutenak. Argia ta ikasia ematen du Etxepare'k bere koplak guztietan, maitasunezko poema ontan betez ere. Dela Jainko-maitasuna, dela giza-maitakeria, egiaz adierazten du beti barruan daraman sentipena, ezertxo ere estaldu gabe. Auxe ez al da egiazko olerkaria izatea?

Azkenez, gorago aipaturiko espetxe-kantuz gaiñera, **kontrapasa ta Sautrela** datoz, dantza parekoak biok, arin bezain dardaratiak. Kanpora atera nai du euskera. Garazi ra! Mundu zabalera!

Bertze jendek uste suten enganatu zirela.
ezin skriba zateien; Heuskara,
orai dute phorogatu ialgi adi mundura!

Ez degu poeta badaezpadakoa Etxepare, gaur askotxok airtortzen dutenez, jasekoa, bipilla ta errimeza baizik. Eta ez dezu gutxi, olerki bideak, euskal arloan beintzat, berak iriki zizkigun-eta. Darabilen gaia arrunta zan sasoi aretan. Neurriari gagozkiola ezta ugaria, au da, berdinxea darabil ia poema guztietan: 8/7. Diptibgijak eta, auzoko izkuntzetan bezela darabilzki. Ba liteke erri-kantetatik artua izatea geien darabilen neurkera. Labur: eragin sendoko poeta degu, olerkari aundia.

Bukatzeke, esan dezagun Aitzol'ekim "Euskal Pizkundeko olerkari dugu Etxepare. Guk, ordea, erdi aitzurik euki dugu azken urteotararte. Euskalerrriak ere, zein etxeko zein kanpoko, etzuten goraiatu euskera arnas berriz jantzi zuelako, linguistikak erdi itsututa baizik. Begoz, ba, aurrerantzean merezi duten maillan aren oler-arnasa ta jantzi zaharra".

2.– JOANES LEIZARRAGA

Ona beste erraldoi bat euskal literaturaren asiera-asieran; Etxepare olerkiz, eta Leizarraga prosa oparotsuan. Joana Albret erregeiñak aginduta, **Testamentu Berria** euskeraz jarri zigun, 1571'an argitaratu emana. Orixe'k onela: "Gramatikoak euskal aditz edo verbo'ren ugariera Leizarraga'n earki dezakete".

Bakan bezeta agertzen zaigu XVI'garren gizaldian, mendi garai baten antzera. Berak eman zion, egia esan, euskal poesiari asiera; berak urratu zituen bide berriak, itzetan, aditzean, esaera ta euskal jokera jatorrean. Erregeiñak aginduz egiten lan, eta ezin iñolaz ere edoze-langoa izan, ederra ta txukuna baizik. "Jainkoari, erregeiñari ta euskal erriari zerbitzu egin naiez zebillen Leizarraga, eta lanak ere alakoxeak atera zitzaizkion: andik eta emendik guztiz onduak, osoak, umotuak.

a) Gizona

Idazle dan aldetik Leizarraga interesgarri ba da, gizon maillatik ez degu gutxiago. Aren bizitz-berririk, ala ere, oso gutxi dakigu, itzul-lanetan asi zan arte beñik bein; Beraskoitze Baxenabarre'ko erritxu bat da, eta ementze jaio gure idazle bikaiña, alan ere oindio ez dagokio noiz munduratu zan, ez nortzuk ziran bere gurasoak, ez noiz il zan; ez dakigu, gaiñera, noiz eta nun burutu zitun bere eliz-ikaskizunak. Apaiza zan, itxura danez, Joana Albret Naparroako erregeiñak, 1559'an, katoliku izatea utzi ta kalbindarren alderdia artu zuenean. Apaiz katolikua izan zan aurretik, baiña noiz apaiztua ta nun apaiz egon zan ez dakigu oraindik, au bai ba-dakigu, Testamentu itzultzeko Paube'ra deitu ziotenean, Lapurdi'ko erriren bateko erretore zala.

1564-65 bitartean osatu zuen itzulpena. 1567'an Labastida'ra, protestante errira, bialdu zuten artzai. 1598'an, Labastida'n jarraitzen du oraindio; 1501'an aipatzen dan azkenengoz aren iena, beraz or inguruan il zan, esan bearko.

b) Euskal lana

Joana Albret'en asmoa zan Euskalerrria erlijio berriz jatzeta, eta orotarako jendeari euskal liburuak eman bear. Leizarraga'k ondo zekien euskeraz; erregeiñak ba-zuen onen izenaren otsa eta Bearne'ra eraman zuen, lau Ebanjelioak eta beste esku-liburuak euskerara itzuli zitzen. Etzuen, egia esan, langille makala bereganatu. Jakintsua ez-ezik liburu-zalea ere ba-zan beraskoiztarra; euskeraren muiña sakonki ezagutzen zuena.

Iru liburu utzi zizkigun Leizarraga'k: 1) **Gure Jaunaren Testamentu Berria** (Rochella, 1571); 2) **Kalendrera** (Rochella, 1571) ta 3) **ABC edo Kristinoen Instrukzioa** (Rochella, 1571). Bigarrena Egutegi bat da, ta irugarrena kristau on batek jakin bear duena dakarren liburu interesgarria.

Testamentu Berria ez dago gaizki itzulia. Batzuk goi-goiraño jaso dute beraskoiztarraren lana, beste batzuk ez ainbeste. Orxe'k onela: "Ba zekien zenbait itz eta esaera obeki esan zitezkeela euskeraz, baino ala ere lardaska samar egina da euskeratze ori; latíñez dagon bezalatsu utzia... Leizarraga'k, beraz, euskal aditza ugaria emen digu, itzulketa lardaska, izketa erraza, errazegia, ta idaztankera ez gisakoa". Beste batzuk diote ua izan zala idatzi zuen izkuntza tinkarazi zuena, eta oro ar, erraldoi bakar bat dugula Leizarraga euskal literaturan, ez aurrekorik ez ondorengorik gabea.